

УДК 332.145

РЕФОРМУВАННЯ РЕГІОНАЛЬНОЇ СОЦІАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ В КОНТЕКСТІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ

Завора Т.М., к.е.н.

Чепурний О.В.

Полтавський національний технічний університет імені Юрія Кондратюка
Обґрунтовано необхідність реформування регіональної соціальної політики в контексті забезпечення соціальної безпеки. Розкрито структуру регіональної соціальної політики. Установлено чинники, що потребують активізації соціальної політики. Доведено необхідність визначення напрямів реформування соціальної політики з урахуванням концепції соціальної безпеки з метою попередження виникнення та ліквідації соціальних небезпек і ризиків. Здійснено аналіз індикаторів соціальної безпеки Полтавського регіону та виявлено невідповідність пороговим значенням більшості із них. Виявлено загострення ризиків загроз соціальній безпеці Полтавського регіону, забезпечення якої потребує в першу чергу соціально-економічного розвитку країни, економічного зростання регіону, продуктивної зайнятості населення, подолання демографічної кризи, підвищення якості та доступності медичної допомоги, вирішення проблем освітньої галузі. Визначено напрями реформування регіональної соціальної політики з урахуванням забезпечення соціальної безпеки.

Ключові слова: регіональна соціальна політика; соціальна безпека; соціально-економічна оцінка; індикатори соціальної безпеки

The necessity of reforming the regional social policy in the context of social security was justified. The structure of regional social policy was disclosed. The causes of the need to strengthen social policies were established. The necessity of determining directions of social policy reform based on the concept of social security in order to prevent and elimination of social hazards and risks was proved. The indicators of social security of the Poltava region are analysed, and inadequacy the majority of these boundary values was detected. Found out the aggravation of threats to social security Poltava region, providing which in the first place require social and economic development, the region's economic growth, productive employment, overcoming the demographic crisis, access to education and health care. The directions of the reform of regional social policy were detected taking into account the

ensuring social security.

Keywords: regional social policy, social security, socio-economic estimation, indicators of social security

Актуальність проблеми. Сучасний стан соціально-економічного розвитку України характеризується наявністю складних соціальних проблем таких як, суттєве зниження рівня та якості життя населення, його значне розшарування за рівнем доходів, погіршення демографічної ситуації, не адаптованість сфери охорони здоров'я до ринкових умов, зростання безробіття.

Поява нових та загострення існуючих загроз національній безпеці у соціальній сфері у період трансформаційних перетворень в нашій державі потребують формування політики їх запобігання та подолання з метою захищеності життєво важливих інтересів населення, збереження і розвитку людського потенціалу, ефективного стимулювання його діяльності. У зв'язку з чим значно підвищується роль регіонів у вирішенні соціальних проблем населення.

Аналіз останніх наукових досліджень. Питаннями теоретико-методологічних основ соціальної безпеки в регіонах та типізації регіонів України за рівнем соціальної безпеки займалися українські вчені – спеціалісти в галузі економічної та соціальної географії О. Штельмах та Н. Мезенцева, які у своїх наукових працях розробили низку підходів до визначення показників регіональної соціальної безпеки, провели регіональний аналіз демографічних загроз соціальній безпеці України [1].

Проблеми забезпечення соціально-економічного зростання та соціальної безпеки на державному й регіональному рівнях досліджували вітчизняні науковці В. Апопій, О. Давидюк, М. Долішній, Л. Ільчук, А. Колот, В. Кириленко, В. Куценко, С. Кучерук, Е. Лібанова, В. Новікова, В. Паламарчук, Ю. Порохнявий, В. Скуратівський, Л. Шевчук та інші [2 – 6].

Найбільш відомими дослідженнями соціальних проблем є праці вчених СНД О. Байдалової, З. Бікгімової, С. Максимова, Т. Попова, А. Прохожева, В. Серебрянникова та інших [7, 8].

Окремі аспекти організаційно-правового забезпечення соціальної безпеки у контексті аналізу соціальної політики досліджували О. Мельниченко, О. Іляш, О. Снігова [9 – 11].

Регіональними дослідженнями соціальної складової безпеки займався

М. Волгін, він запропонував визначення терміна «соціальна безпека» на регіональному рівні.

Типізацію регіонів України за складом та інтенсивністю прояву загроз соціальній безпеці, виділивши п'ять типів регіонів, запропонував Є. Грабко. Однак, незважаючи на актуальність досліджень у цьому напрямі за допомогою визначення інтенсивності поширення факторів загроз соціальній безпеці в регіонах, темпів зростання таких загроз, складним залишилося присвоєння конкретному регіону певного інтегрального показника рейтингу соціальної безпеки та вибір інструментарію щодо підвищення ефективності соціальної політики регіону [12].

Вагомість соціальної політики в забезпеченні соціальної безпеки зазначає Л. Весельська, яка стверджує, що на 80% соціальна безпека залежить від соціальної політики, спрямованої на соціальну роботу через внутрішню політику країни для формування загальних соціальних стандартів і нормативів [10].

О.М. Петров підкреслює, що провідна роль у створенні та постійному вдосконаленні як концептуальних основ, так і інституціональних механізмів реалізації державної регіональної політики соціального захисту на місцевому рівні в Україні покладається на державу, як носія загальнонаціональних інтересів [13]. Цілком закономірним є те, що зміни пріоритетних соціальних інтересів і рівня загроз, викликані трансформаційними перетвореннями в нашій державі, потребують відповідних змін соціальної політики, формування та реалізація якої повинні базуватися на результатах аналізу стану соціальної безпеки.

Мета роботи полягає у визначенні напрямів реформування регіональної соціальної політики, в контексті забезпечення соціальної безпеки.

Викладення основного матеріалу дослідження. Аналіз світового досвіду щодо формування соціальної політики в контексті гарантування соціальної безпеки дозволяє зробити висновок про доцільність запровадження європейсько-кейнсіанської моделі, що ґрунтується на посиленні ролі державного сектора в економіці з одночасним підвищенням ролі регіонального управління. У зв'язку із цим пріоритетним напрямом забезпечення соціальної безпеки як регіонів, так і безпеки держави в цілому є ефективне застосування заходів регіональної політики, що

являє собою особливу інституційну й законодавчо оформлену діяльність органів влади і місцевого самоврядування, направлену на територіальну організацію та розвиток соціальної сфери, забезпечення добробуту її населення. Регіональна політика – це система цілей і дій, спрямованих на реалізацію інтересів держави стосовно регіонів та внутрішніх інтересів самих регіонів за допомогою методів, що враховують історичну, етнічну, соціальну, економічну й екологічну специфіку територій. У сучасних умовах регіональна політика є одним з інструментів регулювання соціально-економічного розвитку, особливо в таких сферах, як соціальна, екологічна, науково-технічна, який дозволяє активізувати внутрішній потенціал регіонів України [14]. Внутрішніми чинниками, що потребують активізації соціальної політики, є критично низькі місця України в рейтингах за індексом людського розвитку, іншими показниками рівня та якості життя населення, поглиблення демографічної кризи й соціальної нерівності, високий рівень тінізації відносин у соціальній і трудовій сферах, значне розшарування населення за рівнем доходів. З метою формування та реалізації соціальної політики України, формування перспектив сталого соціального розвитку суспільства, особистості та країни, наближення рівня і якості життя громадян до соціальних стандартів країн Європейського Союзу та на виконання Програми соціально-економічних реформ «Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна держава» визначено Основні напрями соціальної політики на період до 2015 року [15]. Визначення напрямів реформування соціальної політики повинно здійснюватися з урахуванням базових положень, в першу чергу, концепцій соціальної безпеки, що впливає з необхідності попередження виникнення та ліквідації соціальних небезпек і ризиків; соціальної держави, спрямованої на підвищення рівня та якості життя населення шляхом забезпечення ефективної зайнятості й соціального захисту; людського розвитку, зорієнтованого на розвиток кількісних та якісних параметрів людського потенціалу; людського капіталу; соціального капіталу, що потребує норми взаємодії та довіри, які виникають у відносинах між державою, бізнесом, громадськістю, роботодавцями й працівниками на підставі загальних інтересів; сталого розвитку, що потребує соціальної відповідальності нинішнього покоління за ресурсне забезпечення життєдіяльності людського потенціалу при здійсненні економічної, соціальної та екологічної

політики. Основні напрями соціальної політики визначають пріоритети щодо: забезпечення розширеного відтворення населення, збереження та розвитку людського потенціалу, накопичення інтелектуального капіталу; управління трудовою сферою, розвитком трудового потенціалу і трудових відносин; формування середнього класу та подолання бідності; створення системи соціальної безпеки і забезпечення ефективного соціального управління; реформування системи соціального захисту, соціального забезпечення й соціальних послуг, модернізації соціальної інфраструктури; розвитку соціального капіталу, демократизації суспільних відносин, становлення громадянського суспільства; регіональної соціальної політики та соціальної політики на виробничому рівні; механізмів реалізації соціальної політики, її правового, фінансового, інформаційного, наукового й інституційного забезпечення [15].

Метою регіональної соціальної політики є підвищення добробуту та задоволення потреб життєдіяльності всього населення, забезпечення реалізації прав і інтересів громадян. Завдання сучасної регіональної політики у соціальній сфері полягає у забезпеченні достатнього рівня добробуту населення в кожному регіоні, створення приблизно однакових життєвих можливостей для всіх громадян [14]. У рамках регіональної соціальної політики виділяють політику соціального захисту, житлову, демографічну, політику охорони здоров'я, освітню, екологічну, політику зайнятості.

Аналіз показників соціально-економічного розвитку регіонів України показав їх суттєві диспропорції щодо інтенсивності міжрегіонального співробітництва, у тому числі в економічній сфері; самостійного забезпечення стабільного зростання; залучення інвестиційних ресурсів та їх використання; соціального розвитку, що актуалізує врахування регіональної складової в процесі формування соціальної безпеки [16]. З метою виявлення загроз соціальній безпеці регіону ми проаналізували соціальні показники його розвитку, зокрема показники зростання рівня життя і добробуту населення, величину трудових доходів громадян, демографічну ситуацію, стан здоров'я, освіти, зайнятості, пенсійного забезпечення та ін. [17]. Здійснений аналіз індикаторів соціальної безпеки Полтавського регіону дозволив виявити загострення ризиків загроз соціальній безпеці, забезпечення якої потребує в першу чергу соціально-

економічного розвитку країни, економічного зростання регіону, продуктивної зайнятості населення, подолання демографічної кризи, доступу до системи освіти, охорони здоров'я, що і визначило напрями реформування регіональної соціальної політики в контексті забезпечення соціальної безпеки (табл. 1) [18]. Невідповідність пороговим значенням більшості індикаторів соціальної безпеки (табл. 1), зокрема таким, як: частка населення із сукупними витратами, які нижче 75 % медіанного рівня сукупних витрат (рівень бідності); відношення середньої зарплати до прожиткового мінімуму; відношення мінімального розміру пенсії за віком до прожиткового мінімуму; відношення індексу номінальних сукупних ресурсів домогосподарств до індексу споживчих цін; частка витрат на харчування (продовольчі товари та харчування поза домом) у загальному обсязі споживчих грошових витрат домогосподарств; кількість уперше зареєстрованих випадків захворювань на 100 осіб; наявність житлового фонду в середньому на одну особу; обсяг видатків зведеного бюджету на охорону здоров'я, освіту – дозволила визначити пріоритетні напрями реформування соціальної політики на 2012 р. як на рівні держави, так і регіонів.

Таблиця 1. Фактичні значення індикаторів соціальної безпеки в Полтавській області за 2009 – 2011 роки

№ з/п	Показники	Розрахунковий період, рік			Порогове значення (Хопт)
		2009	2010	2011	
1	2	3	4	5	6
1	Частка населення із сукупними витратами, які нижче 75% медіанного рівня сукупних витрат (рівень бідності), %	26,4	24,1	25,4	не більше 25
2	Частка населення із середніми сукупними витратами на одну особу на місяць, які нижче прожиткового мінімуму, %	28,8	28,9	28,8	не більше 40
3	Відношення середньої зарплати до прожиткового мінімуму, разів	2,47	2,4	2,6	не менше 3
4	Відношення мінімального розміру пенсії за віком до прожиткового мінімуму, разів	0,817	0,839	0,84	1,5 – 2
5	Відношення індексу номінальних сукупних ресурсів домогосподарств до індексу споживчих цін, разів	0,97	1,03	0,95	не менше 1
6	Відношення сукупних витрат 10% найбільш забезпеченого населення до 10% найменш забезпеченого, разів	4,4	7,1	6,75	не більше 8

Продовження таблиці 1.

1	2	3	4	5	6
7	Частка витрат на харчування (продовольчі товари та харчування поза домом) у загальному обсязі споживчих грошових витрат домогосподарств, %	53,3	53,4	51,7	не більше 50
8	Рівень безробіття (за методологією МОП), %	10,2	9,7	9,2	не більше 10
9	Рівень тривалого безробіття у працездатному віці (відношення чисельності безробітних понад шість місяців до загальної чисельності безробітних), %	36,3	24,4	25,6	не більше 25 – 30
10	Кількість уперше зареєстрованих випадків захворювань на 100 осіб	61,1	61,5	59,4	не більше 60
11	Наявність житлового фонду в середньому на одну особу, м ²	24,6	24,7	24,9	не менше 25
12	Обсяг видатків зведеного бюджету на охорону здоров'я, відсотки до ВВП	4	4,1	3,7	не менше 4
13	Обсяг видатків зведеного бюджету на освіту, відсотки до ВВП	6,4	7,29	6,56	не менше 8,3
14	Охоплення випускників 9-х класів повною середньою освітою, %	99,5	98	99,9	не менше 100

Необхідною умовою забезпечення високого рівня соціальної безпеки регіону та держави в цілому є проведення обґрунтованої регіональної соціальної політики, зокрема її складових політики соціального захисту, політики зайнятості, освітньої політики, політики охорони здоров'я та житлової. Перспективні напрями вдосконалення державної політики соціального захисту на місцевому рівні полягають у розвитку соціального діалогу з громадськими організаціями, бізнесом, політичними партіями, місцевими органами влади, тобто в становленні системи соціального партнерства у соціальній сфері. Із метою збереження пріоритетних напрямків соціального захисту, що дозволяють підтримувати життєдіяльність найбільш соціально незахищених мешканців міста Полтава рішенням позачергової сімнадцятої сесії Полтавської міської ради затверджена Програма соціального забезпечення та соціального захисту населення «Турбота», яка містить заходи щодо соціального забезпечення, працевлаштування, охорони здоров'я та відпочинку пільгових категорій громадян.

Ефективна політика зайнятості, на нашу думку, полягає у наданні пріоритету активним заходам, що безпосередньо сприяють працевлаштуванню безробітних, а не просто відшкодовують втрату заробітку, цим самим знижуючи мотивацію громадян до праці. Одним з основних

напрямів забезпечення продуктивної зайнятості населення України вважаємо вдосконалення механізму взаємодії між учасниками ринку праці – робочою силою в особі безробітних громадян, споживачами робочої сили в особі підприємців-роботодавців та держави в особі державної служби зайнятості.

Важливим напрямом забезпечення соціальної безпеки і водночас елементом регіональної соціальної політики є регіональні програми зайнятості населення: програма зайнятості населення Полтавської області на 2012-2013 рр., програма професійної орієнтації учнівської молоді Полтавської області на здобуття актуальних на ринку праці професій та спеціальностей у 2011-2014 рр., міська програма «Молодь Полтави» на 2012 – 2015 роки.

Аналіз ефективності функціонування програми зайнятості населення на 2012– 2013 рр. виявив ефективність їх реалізації щодо надання соціальних послуг незайнятому населенню та безробітним у 2012 році. Так, зокрема, було виконано завдання: з працевлаштування – на 107% (працевлаштовано 37,4 тис. осіб, що на 1,6% більше порівняно з 2011 роком); з професійної підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації – на 101,6% (навчанням охоплено 10 тис. безробітних, що на 1,3% більше, ніж у 2011 році); з організації оплачуваних громадських робіт – на 103,9% (залучено 27,1 тис осіб).

Однією з найгостріших соціально-економічних проблем є забезпечення громадян житлом, отримання та підвищення благоустрою житлового фонду, що визначає пріоритетність напряму реформування житлової політики. Проведений аналіз програм забезпечення розвитку житлового будівництва в Полтавській області виявив наявність таких програм як: «Доступне житло», «Власний дім» та молодіжного житлового будівництва (табл. 2).

Реформування житлової політики повинне здійснюватися у напрямі забезпечення населення доступним та соціальним житлом, що в першу чергу потребує вдосконалення законодавства щодо будівництва соціального житла, яке б містило реальні кроки держави з урахуванням її поточного соціально-економічного розвитку.

Із метою забезпечення системного підходу до вирішення проблем освітньої галузі, підвищення ефективності реалізації у регіоні державної

політики у сфері освіти, координації діяльності місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій щодо забезпечення розвитку освітньої галузі, запобігання дублюванню заходів у різних міських програмах розроблено Комплексну програму розвитку освітньої галузі міста Полтава на 2011 – 2015 роки.

Таблиця 2. Фінансування програм житлового будівництва у Полтавській області

Програма	Передбачено фінансування на 2012 р., млн. грн.	Фактично профінансовано за 11 місяців 2012 р., млн. грн.	Побудовано, добудовано, реконструйовано, м ²	Придбано житла, м ²
Забезпечення молоді житлом	9 млн. 147 тис.	7 млн. 547 тис.	1228,01	181,9
Доступне житло	2 млн. 398 тис. грн	6 млн. 947 тис. грн.	1546,43	-
Власний дім	6 млн. 409 тис. грн.	5 млн. 770 тис. грн.	3300	1901

На забезпечення галузей економіки Полтавської області кваліфікованими робітничими кадрами з урахуванням потреб ринку праці та громадян, якісної підготовки кваліфікованих робітників відповідно до вимог сучасного виробництва та сфери послуг, перспектив соціально-економічного розвитку регіону сесією обласної ради затверджена Регіональна програма розвитку професійно-технічної освіти Полтавської області на 2012 – 2015 роки. Реалізація Програми дозволить забезпечити комплексну модернізацію професійно-технічної освіти області, що підвищить професійно-кваліфікаційний рівень робітників та сприятиме їх соціальному захисту, створити умови для її інноваційного розвитку.

Підвищення соціальних стандартів у напрямі охорони здоров'я, зокрема забезпечення рівного та справедливого доступу усіх членів суспільства до необхідних медичних послуг; поліпшення стану здоров'я громадян; підвищення рівня задоволеності населення області наданням медичної допомоги; підвищення якості та доступності медичної допомоги на усіх рівнях, насамперед первинної медико-санітарної у Полтавській області функціонують програма «Репродуктивне здоров'я» на 2008 – 2015, Обласна програма імунопрофілактики та захисту населення від інфекційних хвороб на 2010 – 2015 роки, Обласна Програма «Забезпечення профілактики ВІЛ-інфекції, догляду та підтримки ВІЛ- інфікованих і хворих на СНІД на 2011 – 2013 роки», Програма протидії поширенню наркоманії, боротьби з незаконним обігом наркотичних засобів, психотропних речовин та

прекурсорів в Полтавській області на 2012 – 2015 роки.

Висновки. Таким чином, встановлено, що пріоритетним напрямом забезпечення соціальної безпеки як регіонів, так і безпеки держави в цілому, є ефективне застосування заходів регіональної соціальної політики. До чинників, що визначають необхідність активізації соціальної політики в сучасних умовах, належать: низькі показники рівня і якості життя населення; низькі місця України в рейтингах за індексом людського розвитку, демографічна криза, високий рівень тінізації відносин у соціальній і трудовій сферах, значне розшарування населення за рівнем доходів.

Отже, необхідною умовою забезпечення високого рівня соціальної безпеки Полтавського регіону є здійснення обґрунтованої регіональної соціальної політики, основними напрямками якої мають бути соціальний захист населення; підтримання ефективної зайнятості; фінансове забезпечення функціонування й розвитку галузі освіти; підвищення рівня здоров'я; поліпшення якості життя і збереження генофонду; забезпечення екологічно безпечних умов життєдіяльності населення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Штельмах, О.О. Суспільно-географічні аспекти соціальної безпеки регіонів України: дис. канд. геогр. наук / О.Штельмах // Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2006. – 215 с.
2. Куценко, В.І. Соціальна безпека в контексті сталого розвитку / В.І. Куценко, В.П. Удовиченко. – Чернігів: Видавець Лозовий В.М., 2010. – 652 с.
3. Давидюк, О.О. Соціальна безпека: проблеми теоретичного аналізу та побудови системи показників [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.cpsr.org.ua/index.php?option=comcontent&view=article&id=11:2010-06-10-20-35-51&catid=16:2010-06-10-20-23-45&Itemid=23>.
4. Долішній, М.І. Регіональна політика на рубежі ХХ – ХХІ століть: нові пріоритети. Наукове видання. – К.: Наукова думка, 2006. – 511 с.
5. Ільчук, Л.І. Критерії, показники та індикатори соціальної безпеки (спроба аналізу) / Л.І. Ільчук, О.О. Давидюк. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.cpsr.org.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=230:2013-02-12-08-52-22&catid=16:2010-06-10-20-23-45&Itemid=23
6. Скуратівський, В.А. Основи соціальної політики: навч. посіб. / за ред. В.А. Скуратівського, О.М. Палія. – К.: МАУП, 2002. – 202 с.
7. Байдалова, О.В. Социальные показатели регионального развития: методология и

- методическое обеспечение исследования / О.В. Байдалова // Вестн. Волгогр. гос. ун-та. Сер. 7, Филос. – 2012. – № 1(16) – С. 59 – 65.
8. Максимова, С.Г. Современные реалии социальной безопасности регионального социума / С.Г. Максимова, О.Е. Ноянзина, Н.П. Гончарова, Д.А. Омельченко, В.В. Варава, Т.Г. Дубова // Известия Алтайского Государственного университета. Журнал теоретических и прикладных исследований. – 2010. – № 2 (66) – С. 187 – 190.
 9. Снігова, О.Ю. Механізм державного та регіонального управління соціальною безпекою / О. Снігова // Стратегічні пріоритети. – К.: ПП «Хімджест». – № 2(3), 2007. – С.87 – 92.
 10. Весельська, Л. Державна політика у сфері соціальної безпеки: організаційно-правовий аспект / Людмила Весельська // Вісн. держ. служби України. – 2011. – № 1. – С. 8 – 12.
 11. Іляш, О. І. Сутнісно-типологічні характеристики соціальної безпеки регіону [Електронний ресурс] / О.І. Іляш. – [Режим доступу]: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/ech/2010_9-10/8_Iliash.pdf
 12. Грабко, Є.В. Забезпечення соціальної безпеки в Україні: регіональний аспект [Електронний ресурс] / Є.Грабко // Публічне адміністрування: теорія та практика. – 2010. – Вип. 2 (4). – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/Ratp/2010_2/10gevura.pdf
 13. Петров, О.М. Інституалізація представництва груп інтересів у системі державної політики соціального захисту на місцевому рівні [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Trpu/2009_1/doc/1/13.pdf
 14. Варналій, З.С. Державна регіональна політика України: особливості та стратегічні пріоритети. Монографія / З.С. Варналій. – К.: НІСД, 2007. – 768 с.
 15. Проект Указу Президента України «Про основні напрями соціальної політики України на період до 2015 року» [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://at.zavantag.com/docs/867/index-360286.html>
 16. Чепурний, О. В. Комплексна система моніторингу соціальної безпеки регіону / О.В. Чепурний, Т.М. Завора Соціально-економічні проблеми адаптації реального сектора в сучасних умовах: Матеріали I Міжнародної наук.-практ. конф. – Донецьк: Цифрова типографія, 2013. – С. 20 – 23.
 17. Чепурний, О.В. Соціально-економічна оцінка розвитку Полтавської області у контексті формування безпеки у соціальній сфері регіону / О.В. Чепурний // Економіка і регіон: наук. вісн. – Полтава: ПолтНТУ, 2012. – № 4. – С. 152 – 157.
 18. Статистичний щорічник Полтавської області за 2011 рік. Державна служба статистики України. Головне управління статистики у Полтавській області [Електронний ресурс] – [Режим доступу]: <http://poltavastat.pi.net.ua/>